

گذری تاریخی بر پیشینه بارگاه امام هشتم(ع)/ از ضریح سیمین و زرین تا رواق دارالمرحمة

در دوران شاه طهماسب، اولین ضریح مطهر امام رضا(ع) با روکش چوب و طلا بر روی مرقد جای گرفت اما پس از گذشت هزار و اندی سال از شهادت این امام، حریم رضوی توسعه شگرفی یافته است و رواق‌های متعددی احداث شده که رواق دارالمرحمة آخرین بخش توسعه یافته این آستان است.

در دوران شاه طهماسب، اولین ضریح مطهر امام رضا(ع) با روکش چوب و طلا بر روی مرقد جای گرفت اما پس از گذشت هزار و اندی سال از شهادت این امام، حریم رضوی توسعه شگرفی یافته است و رواق‌های متعددی احداث شده که رواق دارالمرحمة آخرین بخش توسعه یافته این آستان است.

به گزارش *خبرگزاری بین‌المللی قرآن (ایکنا)* از خراسان رضوی، در دوران شاه طهماسب طی سال‌های 957 قمری بود که اولین ضریح مرقد مطهر امام رضا(ع) با روکش چوب و طلا بر روی مرقد جای گرفت، اما پس از گذشت هزار و اندی سال از شهادت این امام، حریم رضوی توسعه شگرفی یافته به گونه‌ای که پس از انقلاب رواق‌های متعددی به منظور رفاه حال زائران احداث شده که رواق دارالمرحمة آخرین بخش توسعه یافته این آستان است.

در این گزارش به صورت اجمالی پیشینه تاریخی نصب ضریح‌ها، احداث رواق‌ها، پوشش گنبد، ایجاد سقاخانه و ... را مورد بررسی قرار می‌دهیم.

ضریح امام رضا(ع)

در فرهنگ دینی ضریح قبور اولیاء خدا، مقدس و متبرک است و آن را می‌بوسند و کنارش به زیارت می‌پردازند و هنرمندان و صنعتگران مسلمان در ساختن و پرداختن ضریح، ظریف‌کاری‌های بی‌نظیری خلق می‌کنند.

ضریح شبکه‌ای است محیط بر سنگ قبر که درون حرم مطهر جای دارد و زائران و عاشقان ولایت در کنار آن با امام راز و نیاز می‌کنند. بنا بر شواهد تاریخی، آغاز نصب ضریح به معنای اصطلاحی آن، بر مزار امام رضا(ع) از دوره صفویه آغاز شده و سابقه ضریح تا پیش از این دوره معلوم نیست و از آن زمان تاکنون پنج ضریح بر مرقد امام جای داشته است.

ضریح اول: در مورد تاریخچه ضریح اول اختلاف نظر است. برخی از نویسندگان بانی اولین ضریح را نامعلوم دانسته و نویسنده کتاب تاریخ آستان قدس احتمال داده است که اولین ضریح در عهد تیموریان و بعضی احتمال داده‌اند که در عهد شاه اسماعیل اول صفوی نصب شده باشد. عده‌ای نیز آن را منسوب به عهد شاه طهماسب اول می‌دانند و در برخی از منابع، ساخت این ضریح به شاه عباس اول صفوی نسبت داده شده است. اگرچه تصویری از ضریح اول حضرت(ع) در دست نیست ولی آنچه که از اسناد برمی‌آید اولین ضریح، ضریح چوبی طلا و نقره‌کوب بوده که در زمان شاه طهماسب صفوی به سال ۹۵۷ ه.ق ساخته و بر روی مرقد مطهر نصب شد که به دلیل چوبی بودن، زود فرسوده و در سال ۱۱۶۰ ه.ق تعویض شد.

ضریح دوم (ضریح نگین‌نشان نادری): ضریح دوم، ضریحی مرصع فولادی، معروف به ضریح نگین‌نشان است که در سال 1160 ه.ق به آستان مقدس رضوی تقدیم و نصب شده است. بر اساس شواهد تاریخی، واقف ضریح، شاهرخ فرزند رضاقلی میرزا، فرزند نادرشاه افشار و نوه شاه سلطان حسین صفوی است.

ضریح سوم (فتحعلی‌شاهی یا قاجاری): نام بانی ضریح سوم نامشخص است، اما به طور قطع، این ضریح در عهد فتحعلی‌شاه وجود داشته است. چنان‌که برخی از منابع، به در مرصع نصب شده بر روی این ضریح که توسط فتحعلی‌شاه در تاریخ 1233 ه.ق اهدا شده، اشاره دارند که در سمت شرقی ضریح نصب شده است. بعضی از نویسندگان، زمان نصب این ضریح را اوایل عهد قاجاریه می‌دانند و بسیاری از نویسندگان تاریخ‌کتیبه و نام بانی در ضریح را مربوط به ضریح دانسته و فتحعلی‌شاه را بانی ضریح معرفی می‌کنند، در حالی‌که به نوشته اعتمادالسلطنه، این ضریح فاقد کتیبه است.

در مورد مشخصات این ضریح نوشته‌اند که طول آن پنج و عرض آن سه متر و دارای دو متر ارتفاع است. جنس آن از فولاد و بر روی ضریح مطهر، مشبکی مطلا و بر فراز آن شیروانی چوبی با پوشش طلا، وسط شیروانی یک سر طوق طلای مرصع به جواهر و در دو طرف آن، دو قبه جواهرنشان بوده و بالای آن هم پوشش بسیار نفیسی گسترده است.

ضریح چهارم (شیر و شکر): چهارمین ضریح به نام ضریح طلا و نقره معروف به «شیر و شکر» است که در سال 1338 خورشیدی ساخته شده و پس از برداشتن ضریح سوم و انتقال آن به موزه، روی ضریح نگین‌نشان نصب می‌شود و اکنون بر روی سقف ضریح از داخل این دو بیت نوشته شده: «هاتفی وصف این ضریح بگفت عجزا الصائعون عن صفتک، بهر تاریخ دور مسعنی سفت ما عرفناک حق معرفتک» که به حساب ابجد از مجموع حروف مصرع چهارم عدد 1370 ه.ق به دست می‌آید که تاریخ نصب ضریح است.

ضریح طلا و نقره جدید، معروف به «شیر و شکر» در واقع به جای ضریح فولادی (منسوب به عهد فتحعلی‌شاه) نصب شد و ضریح فولادی به موزه آستان قدس انتقال یافت.

ضریح پنجم (ضریح فعلی): با گذشت حدود چهار دهه از زمان نصب ضریح چهارم، به مرور زمان ارکان ضریح «شیر و شکر» پوسیده و روکش‌های نقره‌ای و طلایی آن سائیده شد و به‌رغم تعمیرات مکرر، به دلیل کمی ضخامت و فرورفتگی، از استحکام لازم برخوردار نبود. لذا ساخت ضریح پنجم مورد توجه قرار گرفت و پس از حدود پنج سال بررسی و نظرخواهی از صاحب‌نظران،

براساس طرح ابتکاری و برگزیده استاد محمود فرشچیان، هنرمند برجسته معاصر، توسط هیئت اجرایی مرکب از کارشناسان و هنرمندان برجسته و بر مبنای طرح‌ها و معیارهای مصوب و تحت نظر سازمان عمران و توسعه حریم حرم، کار ساخت ضریح جدید، موسوم به ضریح «سیمین و زرین» از سال 1372 ه.ش آغاز شد و پس از آماده‌سازی، عملیات اجرایی نصب پس از انجام آخرین مراسم غبارروبی ضریح قبلی، از شامگاه روز شنبه، 21 دی‌ماه 1379 آغاز شد و پس از اتمام کار، در روز سه‌شنبه 16 اسفندماه سال 1379 مقارن با عید سعید قربان، طی مراسمی با حضور رهبر معظم انقلاب و تولیت آستان قدس رضوی بازگشایی روضه رضوی با ضریح جدید صورت گرفت.

این ضریح حدود 12 تن وزن دارد و از جمله ویژگی‌های آن، ضخامت پوشش نقره‌ای و طلایی آن و نیز اتصال روکش‌های بدون پیچ است. طول ضریح 4/78 متر و عرض آن 3/73 متر و ارتفاع آن با محاسبه سنگ و پایه 3/96 متر بوده و جمعاً دارای چهارده دهانه در اطراف است. دو سوره مبارکه «هل اتی» و «یس» به صورت کتیبه در دورتا دور ضریح نوشته شده که طول کتیبه سوره «هل اتی» 16/76 و عرض آن 14 سانتی‌متر و کتیبه سوره «یس» دارای 17/66 متر طول و 18 سانتی‌متر عرض است.

هر دو کتیبه و دیگر خطوط ضریح مطهر مشتمل بر آیات الهی و اسماء حسنی است که در کمال قوت و استحکام و زیبایی با خط خوش‌نویس نامی آقای موجد نوشته شده است.

از جمله امتیازات ضریح پنجم، یکپارچه بودن آن است؛ ضمن آن‌که از صلابت و استحکام قابل قبولی برخوردار است. در تمامی گلبرگ‌ها و نقوش به‌کار رفته، مفاهیم فرهنگ متعالی اسلام متجلی است و تأکید بر اسلامی و ایرانی بودن تمامی عناصر و اجزاء متشکله، یکی دیگر از ویژگی‌های ضریح «سیمین و زرین» است.

استفاده از اعداد 5، 8 و 14 در ساختار ضریح به‌طور مشخص نشان‌دهنده خمسه شجره طیبه و رتبه شامخ صاحب ضریح به‌عنوان هشتمین اختر ولایت و امامت است و نیز وجود 14 محراب در چهار ضلع ضریح که رأس محراب‌ها به کلمه «الله» ختم می‌شود و وجود گل‌های آفتابگردان در گوش‌های لچکی که شمس‌الشموس را تداعی می‌کند و نحوه به‌کارگیری خطوط و نقوش اسلیمی‌ها در بدنه ضریح که چشم‌ها را به یک نقطه و هدف معین یعنی کلمه «الله» منتهی می‌سازد، سبکی ایرانی و اسلامی و نوین است که با الهام از اعتقادات اسلامی، روح و هویت هنر نقاشی، نگارگری، خطاطی و طراحی، آمیزه‌ای از هنر و اعتقاد را در گلزاری از زر و سیم به نمایش گذاشته است.

گنبد

مدفن مطهر حضرت رضا(ع) سال‌ها همان قبه ابتدایی را داشت و بدون گنبد بود. در اوائل قرن ششم به امر سلطان سنجر سلجوقی (522 - 511 ه.ق) وزیر وی، شرف‌الدین قمی با همکاری گروهی از سرشناسان، نخستین گنبد را بر فراز قبر مطهر حضرت رضا(ع) و روی همان قبه‌ی ابتدایی بنا نهاد که به نقل از مورخان جنس آن از کاشی بود.

در عهد صفویان، شاه طهماسب در سال 932 ه.ق دستور داد تا گنبد را با طلا پوشانند. پس از این‌که در سال 997 ه.ق، عبدالؤمن‌خان ازبک اموال آستان قدس رضوی و طلاهای گنبدمنور را غارت کرد؛ شاه عباس اول در سفرش به مشهد، مجدداً گنبد را طلاکاری کرد، این کار در سال 1016 ه.ق پایان یافت.

در سال 1353 ه.ش، هنگام نیابت تولیت عبدالعظیم ولیان، خشت‌های طلایی که در اثر مرور زمان شفافیت خود را از دست داده بودند را از جای خود برداشتند، بار دیگر با آب طلا از نو رنگ‌آمیزی و در جای خود نصب کردند.

اکنون قبر مطهر حضرت(ع) دو گنبد دارد، گنبد ابتدایی، همان است که امروزه از داخل حرم دیده می‌شود و سطح مقعر و مقرنس‌های آئینه‌کاری شده آن پیداست و گنبد دوم، گنبد فعلی است که به دستور شاه عباس دوم در زمان صفوی، روی گنبد اول ساخته شد.

گنبد الله‌وردی خان: در شرق توحید خانه گنبدی هشت ضلعی قرار دارد. این گنبد بر فراز گوری متعلق به یکی از سرداران شاه عباس صفوی به نام «الله‌وردی» واقع شده است. گنبد الله‌وردی خان به سبب کاشی‌کاری زیبا و نقوش و خطوط هنرمندانه‌ای که در آن به کار رفته حائز اهمیت است. کتیبه این گنبد به خط «علیرضا عباسی» مانند نواری دور گنبد را فرا گرفته است.

گنبد طلا: همانطور که از نام این گنبد پیداست با خشت‌های طلا، سطح بیرونی گنبد مزین شده است. ارتفاع این گنبد بزرگ به 31/20 متر می‌رسد و مهم‌ترین نماد شهر مشهد محسوب می‌شود. همچنین کتیبه‌ای به خط «علیرضا عباسی» دور تا دور گنبد را مزین ساخته است.

رواق

رواق‌های حرم حضرت رضا(ع) بناهای سرپوشیده با ارتفاع‌های متفاوت‌اند که در طول سال‌ها در اطراف روضه‌ی منوره ساخته شده‌اند. (روضه منوره حضرت رضا(ع) به محدوده زیر گنبد گفته می‌شود که ضریح مطهر در آن‌جا قرار دارد).

زائران در این فضاها بهشتی که معطر به عطر اهل بیت(ع) است، به دور از علاقه‌های مادی و دنیوی، با پناه‌بردن به قرآن، مفاتیح و زیارت‌نامه و یا سجاده‌نشینی در برابر پروردگار، روح زنگارگرفته را به آب زلال عبادت جلا می‌دهند. رواق‌ها در اماکن مذهبی نیکوترین جایگاه و نزدیک‌ترین محل‌ها به یار است. از این‌جا بهتر می‌توان آن‌چه را که در دل گره شده‌است با حضرت درمیان گذاشت.

در حرم مطهر امام‌رضا(ع) رواق‌های متعددی وجود دارد که قدیمی‌ترین آن‌ها رواق دارالحفاظ، بزرگ‌ترین آن‌ها رواق امام‌خمینی(ره) و کوچک‌ترین آن‌ها رواق دارالعهدة است. شده‌اند رواق‌های دارالحجة و دارالمرحمة از رواق‌های جدید حرم مطهر

رضوی هستند که با معماری زیبای ایرانی اسلامی مزین شده‌اند. از دیرباز رواق‌ها و شبستان‌ها بهترین مکان برای خلوت دل‌های عارفانه بوده‌اند.

پیشینه سقاخانه در مشهد

تهیه آب آشامیدنی برای خیل زائران حرم امام هشتم (ع) و آماده کردن آن برای طهارت و وضو در اماکن مقدسه از زمان‌های بسیار دور مورد اهمیت بوده و کارگزاران آستان قدس و افراد خیر و نیکوکار همواره سعی داشته‌اند تا در این باره، موجبات آسایش و رفاه زائران را فراهم و آب سالم و خوش‌گوار را برای آنان تهیه کنند. نخستین آبی که در بقعه رضویه مورد استفاده قرار گرفت، آب سناباد بود که همواره از آن در کتاب‌ها نام برده‌اند. قنات سناباد که ذکر آن در اشعار و ادبیات فارسی و عربی آمده، در قرون اولیه، زائران را سیراب می‌کرده و در اماکن و بیوتات جریان داشته و مورد استفاده قرار می‌گرفته است. بعد از این‌که مشهد مقدس بزرگ شد و توسعه یافت، قنات‌های دیگری هم احداث شد.

در زمان‌های گذشته سنگاب‌هایی در وسط صحن می‌گذاشتند و آن سنگاب‌ها را پر از آب می‌کردند و زوآر از آن می‌نوشیده‌اند. یکی از آن سنگاب‌ها که از طرف سلطان محمد خوارزم‌شاه به حرم مطهر اهدا شده، هم‌اکنون در موزه آستان قدس موجود است. در زمان صفویه، شهر مشهد باز هم بزرگ‌تر شد و توسعه پیدا کرد و آب قنات‌ها کفایت زوآر و ساکنان را نمی‌کرد؛ از این‌رو شاه عباس صفوی آب چشمه گیلان را از شش فرسنگی مشهد مقدس آورد و از طریق بالاخیابان وارد صحن کرد. آب چشمه گیلان بسیار زیاد بود و علاوه بر شرب اهالی به مصرف کشاورزی هم می‌رسید.

در زمان افشاریه، نادرشاه افشار سنگاب بزرگی را از هرات آورد و شخصی به نام اسماعیل طلایی آن سنگاب را وسط صحن کهنه گذاشت و گنبدی از طلا هم روی آن بنا کرد که هنوز هم وجود دارد و به نام حوض اسماعیل طلایی معروف است. در حال حاضر اطراف این سنگاب را شیرهای زیادی گذاشته‌اند که زائران از آن‌ها آب می‌آشامند.

در حرم مطهر حضرت علی بن موسی‌الرضا (ع) علاوه بر آب خوری‌های موجود در صحن‌ها، سه سقاخانه قدیمی و جدید، در صحن‌های انقلاب، جمهوری و قدس وجود دارد که با گنبد طلایی و کاشی‌کاری مزین به شکل هشت ضلعی است.

سقاخانه نادری (اسماعیل طلایی): این بنای تاریخی در وسط صحن انقلاب قرار دارد و به سقاخانه «اسماعیل طلایی» معروف است. به روایت تاریخ، این سقاخانه بین سال‌های 1144 تا 1145 ه.ق ساخته شد. «سنگاب» یکپارچه آن، از سنگ مرمر اعلا با ظرفیت سه گر آب به‌دستور نادرشاه افشار از هرات به مشهد آورده شد و شخصی به نام اسماعیل‌خان بر فراز سنگاب، پوششی هشت‌ضلعی و سقفی گنبدی‌شکل ساخت و آن را طلاکاری کرد. سقف گنبدی‌شکل سقاخانه، روی پایه‌هایی از سنگ مرمر کنده‌کاری و کاشی‌شده قرار دارد و سطح آن از بالای کاشی‌کاری پایه‌ها، با خشت‌های مطلا تزیین شده است. درون سقاخانه زیر پوشش آن، دورتادور مزین به اسماءالله است.

سقاخانه قدس: در مرکز صحن قدس، با توجه به نام صحن، سقاخانه‌ای طراحی شده است. این سقاخانه از طرح قدس، قبة الصخره اقتباس شده و ابعاد آن درست 1 در 8 ابعاد اصلی قدس است و این به دلیل حضور ناب امام هشتم (ع) انتخاب شده است و پیوسته یاد و نام قبله نخستین و اشغال شده مسلمانان را در اذهان زنده می‌کند. منبع زیرزمین این سقاخانه دارای 600 مترمکعب آب است و در قسمت همکف موتورخانه‌ای برای سرد کردن آب قرار دارد و گنبد طلای آن منبع آب سرد است. در اطراف منبع شیرهای متعددی گذاشته شده که همه مجهز به چشم الکترونیکی است.

سقاخانه صحن جمهوری: در مقابل ایوان طلای صحن جمهوری اسلامی، سقاخانه‌ای زیبا به صورت هشت‌ترک و سقف گنبدی شکل بنا شده و سیستم آب آشامیدنی و آب‌دهی آن مجهز به چشم الکترونیکی است که از طریق شیرهای برقی 12 ولت اجرا می‌شود. در این صحن، حوض بزرگی هم ساخته شده که زائران از آن وضو می‌گیرند و بر زیبایی صحن هم افزوده است.

همچنین سنگاب بزرگ یک‌پارچه دیگری معروف به سنگاب خوارزم‌شاهی نیز ساخته شده که بنابر کتیبه آن در سال 580 ش/ 597 ه.ق به امر سلطان محمد خوارزم‌شاه ساخته شده و اکنون در موزه حضرت نگهداری می‌شود.